

Kerékyártó Béla

Modern lakás – modern életforma

*A lakás normatív modelljeinek változása 1890–1940 között
a nemzetközi és a magyar építészetben*

A 19. századi industrializáció és urbanizáció, a modern tömegtársadalom kialakulása a (nagy)városok társadalmi-térbeli viszonyainak, és ezen belül lakásformáinak mélyreható átalakulásával járt együtt. A lakás mint a változó életformák kerete nyitottá, „a hogyan lakjunk?” kérdése mennyiségi és minőségi értelemben egyaránt megoldandó feladattá vált.

Alapvető változások mentek végbe a nyilvánosság és a magánszféra szerveződésében. A munkahely és a lakás nagymértékben elváltak egymástól, a lakás mindinkább refugiummá, a magánélet színterévé vált. A társadalom általános demokratizálódási és individualizációs tendenciái szorosan összekapcsolódtak a lakás kérdéseivel.¹

Az individualizálódás, a „lakásatomok” kialakulásának előfeltétele a városi élet intézményesülése és hálózatossá válása, a szolgáltatóhálózatok (víz, gáz, csatornázás, villany, közlekedés) kiépülése volt. A technikai és társadalmi változások mellett megnőtt a kulturális minták, divatok jelentősége. A médiumok fontos közvetítő szerepet töltek be a nyilvánosságban, az individualizált fogyasztás orientálásában.²

A 19. század második felének óriási mértékű lakosságnövekedése nagy kihívást és lehetőséget jelentett az építés számára, amely a gazdaság legfontosabb területei közé tartozott. Az építészet mint professzió is bekerült a piac és a nyilvánosság által meghatározott modern kultúrába, s ez feladatai, identitása folyamatos meghatározására és a legitimitás keresésére ösztönözte. Specializált szakágak, szakmák alakultak ki, s a mérnökök, a hivatalnokok, a várostervezők és az építészek között küzdelem bontakozott ki a kompetenciákért és a legitimációért. Az építészek jogot formáltak az épületek megtervezésén túl a várostervezésre és a lakberendezésre is. Mindez új követelményeket támasztott a szakmai képzéssel, a jogosítványokkal, a szakma képviselőivel és érdekképviselőivel szemben.³

A „hogyan, mit és kinek építünk” kérdése összekapcsolódott a lakás- és életforma változásával is. A skála két végén egyrészt – a modern nagyvárosok kialakulása folytán – a tömeges lakásviszonyok és -építés, a másikon pedig az individuális lakás és életforma kapcsolata állt. Az utóbbival kapcsolatban az elemzések különböző oldalokról mutattak rá a 18. századi reprezentációs nyilvánosságból

¹ Rowe 1993.

² Reulecke 1997.

³ Muthesius, S. 1974: 67.

a magánélet intimitásába való visszahúzódásra.⁴ Hosszú időnek kellett azonban eltelnie a nyugati társadalmakban is ahhoz, hogy a lakásigények kielégítése általános társadalmi normává – és gyakorlattá – váljon.

A bérház, bércasárnya versus családi ház kérdése a 19. század második felétől folyamatosan vitatéma volt. Sokan idegenkedtek a kialakuló tömeges és anonim lakásformától, s a kaotikusnak és erkölcstelennek ítélt modern viszonyokkal szemben a tradicionális életforma értékeire hivatkoztak. A lakásforma és a lakás helyének megválasztása, a villa vagy a családi ház elsősorban a középosztály számára jelentett elérhető lehetőséget. Ez a középosztály folyamatosan szélesebbé vált, illetve az emancipatórikus reformmozgalmak programszerűen is megfogalmazták e kör kiterjesztését. Létrejönnek, részben önszerveződő alapon, a különböző középosztályi csoportok igényeit kielégítő lakásépítő szövetkezetek, de épülnek reformbérházak munkások felsőbb rétegei számára is. Ebbe a körbe sorolható a később tárgyalt kertvárosmozgalom is.

A következőkben a modern lakás és életforma kialakulása szempontjából két meghatározó – részben egymásra épülő – időszak koncepcióit és fejleményeit vesszük szemügyre: a 19. és 20. század fordulóját és a két világháború közötti időszakét.

AZ ANGOL HATÁS ÉS KÖZVETÍTŐI

A polgári lakásforma kialakítása és berendezése meghatározott kulturális és életmódmintákhoz igazodott.⁵ Ezek között kiemelkedő szerep jutott az angliai fejleményeknek és kontinentális hatásuknak. A kontinensen meghatározó historizálással szemben Angliában egy hosszú időn át alakuló, kötetlenebb hagyományról volt szó, amely új kapcsolódási pontokat, hivatkozási lehetőségeket teremtett. Más oldalról megfogalmazva, ahogyan Stefan Muthesius rámutatott, az angol építészképzés kevésbé volt kialakult, formalizált a századfordulóig, s ily módon kevésbé hatott rá az a klasszicizáló nyelvezet, amely a kontinentális építészet historizáló irányainak sajátja volt. Az Arts and Crafts hatás⁶ nyomán „alakultak ki azok a művészeti elvek, amelyek Európa-szerte a lakóház- és otthonkultúra gyökeres reformját indították el”.⁷ Ez a folyamat a századfordulón gyorsult fel, amikor a figyelem nagymértékben a mindennapi élet, az intimszféra kérdései felé

⁴ Sennett 1998; Forty 1986.

⁵ Az 1860-as évektől nagyobb figyelem irányult az enteriőr, a bútorozás, a berendezés kérdéseire. Az ezzel kapcsolatos publikációkat Adrian Forty foglalta össze (Forty 1986: 111).

⁶ Angliából kiinduló szociálreformer mozgalom a 19. század második felében, amely elsősorban John Ruskin és William Morris nevével kapcsolódott össze. Az előrehaladó industrializációval szemben a céhes hagyományok és a mesterségek újraélesztését, az iparművészet, a lakás és az életvitel reformját tűzte ki célul. (Lásd például a Victoria and Albert Museum honlapját: <http://www.vam.ac.uk/content/articles/t/the-arts-and-crafts-movement/> – utolsó letöltés: 2014. november 28.)

⁷ Sármány-Parsons 1992: 189.

fordult. Az egyszerűség, a komfort, az otthonosság érvényesülése fontos érték-ként fogalmazódott meg. A lakás mint építészeti feladat előtérbe kerülésével az iparművészet és az építészet sokszor tervezői szinten is összekapcsolódott egymással. A polgári életforma-minta kialakulásában jelentős szerepet játszott az életreform-mozgalom,⁸ amelyet az ekkor új formában és léptékben megjelenő kulturális és szakmai sajtó közvetített. Különösen fontos volt az 1893-ban alapított *The Studio* hatása, amely a kontinensen hatékony terjesztője volt az angol építészet, lakberendezés és életforma mintáinak. A kontinensen és főleg Közép-Európában elsősorban Hermann Muthesius és Adolf Loos számítottak az angol hatás legfontosabb közvetítőinek. Muthesius a német kormány által kiküldött kulturális attaséként több éven át tanulmányozhatta az angol iparművészet és építészet fejlődését, és tanulmányok és könyvek sorában számolt be tapasztalatairól. Különösen *Az angol ház* című háromkötetes munkája gyakorolt nagy hatást, amelyben a történettől és kortárs tendenciáktól a lakások beosztásáig, alaprajzáig és berendezéséig komplex módon tárgyalta az angol ház modelljét és fejlődését.⁹ De nem elégedett meg a közvetítéssel, hanem az építészeti és tárgyi kultúra kortárs helyzetére vonatkozó nézeteit programszerűen is megfogalmazta a *Stilusépítészeti és építőművészet* című munkájában.¹⁰ Ebben polemikus formában állította szembe egymással az antik és reneszánsz formájában kanonizálódott klasszicizáló, kozmopolitának és spekulatívnak tartott irányt a helyi kultúra adottságaival és a mesterségekkel szoros kapcsolatban álló középkori-rokokó-biedermeier hagyományvonallal. Muthesius azonban nem helyezkedett a visszafelé forduló, nosztalgikus konzervativizmus álláspontjára: leszögezte, hogy a gótikához és a középkorhoz nem lehet visszatérni. S ebben a modern technika fejlődésének, illetve a monumentális kultúrával szembeállított mindennapi kultúrának, mindennapi feladatoknak és az ezeket megvalósító építészetnek tulajdonított meghatározó szerepet.¹¹ A vas és üveg felhasználásával készült épülettípusokat, építményeket, sőt műszaki létesítményeket (hidak, gőzhajók, vasúti kocsik, kerékpárok stb.) tekintette a kor igazi teremtményeinek és kifejezőinek, amelyekben szerinte „egy szigorú, mondhatni tudományos tárgyúság, minden külső díszítő formától való tartózkodás, egy a mű által szolgálendő rendeltetéshez illő pontos megformálás”¹² érvényesül. Az ipar fejlődését a magaskultúra által elnyomott

⁸ A századfordulón kibontakozó individualizáció és szekularizáció a mindennapi életvitel tudatos alakításával, „egyévre szabásával” járt együtt (így a táplálkozás, a testkultúra, a női emancipáció területén). Ezekhez is kapcsolódva a bevett vagy tradicionális intézményeken kívül vagy azokkal szemben új hit- és életközösségek alakultak, amelyek egyik legfontosabb modelljét a művészkolóniák jelentették (mint például a darmstadti művésztelep vagy nálunk a gödöllői művésztelep). De más értelmiségi, illetve polgári körök is alakítottak önszerveződő alapon rövidebb-hosszabb ideig fennálló közösségeket. Hordozói az ifjúság korra jellemző kultuszának megfelelően elsősorban e csoportok voltak. Átfogóan lásd Buchholz et al. 2001; Németh 2013.

⁹ Muthesius, H. 1904.

¹⁰ Muthesius, H. 1902.

¹¹ Muthesius, H. 1902: 45–46.

¹² Muthesius, H. 1902: 50.

mesterségek folytatójának és megújítójának látta. Úgy gondolta, hogy a fejlődés a kicsitől a nagy, a belsőtől a külső felé tartott, vagyis elsőként a használati tárgyokban, majd a lakásban manifesztálódott. Itt látta követendőnek az angol példát, s Németországba, Berlinbe visszatérve építészként is sikeresen dolgozott a Landhaus (vidéki ház) típusának meghonosításán. A kiindulópontot azért is ebben ragadta meg, mert a használó itt nemcsak egy külső kultúra befogadjaként, hanem tevékeny formálójaként is szerepet játszott, amiben az ízlésnek fontos szerep jutott. Megítélése szerint a környezet iránti igényességnek és felelősségnek erkölcsi szerepe van. Ez a feltétele az építészet mint közösségi művészet kibontakozásának, érvényre jutásának is:

„A művészet egyáltalán nem csak a képesség, az esztétikai érzések kiélésének alkalma, hanem jellem és érzület kérdése is. Különösen igaz ez az építészetre mint a napi élet művészetére vonatkozóan, amelyben a tárgyszerű célok mellőzése, minden kívülről hozott szempont automatikus érvényesítése a legkeservebben megbosszulja magát.”¹³

Mindezt egy harmonikus kultúra eszményében foglalta össze, amelyet nemzeti keretben gondolt el.

Muthesius részt vett a német Werkbund megalapításában is, amely a kézműipar és az ipar, a tervezők, a termelők és az állam közötti kapcsolatok kialakítását és ily módon minőségi és nemzetközileg versenyképes termékek létrehozását tűzte ki célul. A Werkbund I. világháború előtti tevékenysége elsősorban az iparművészethez kapcsolódott, de – főként építészek munkái révén – összművészeti alkotássá is bővíthetett, mint ahogy keretei között felmerültek az iparosított tömegtermelés kérdései is. Nem véletlen, hogy a szövetség 1914-es kongresszusán nagy vita robbant ki a művész-tervező individuális szabadságát védelmező Henry van de Velde és a szabványosítást képviselő Muthesius között.¹⁴

Adolf Loos, Muthesius mellett a másik már említett közvetítő karrierje a civil szférához, tervezői munkássága alapvetően a lakáshoz kapcsolódott. Self-made man volt, aki akadémiai képzését megszakítva amerikai és angol útja során szerzte meghatározó tapasztalatait, s vált ezek hirdetőjévé, az elmaradottnak tartott bécsi kultúra modern reformátorává. Loos először írásaival szerzett hírnevet magának: a mindennapi tárgyakra vonatkozó szövegei párhuzamosan születtek lakberendező és belsőépítészeti munkáival. Élesen szemben állt mind a historizmus reprezentációjával, mind pedig a szecesszió művész- és formaközpontú felfogásával. A mindennapi használhatóságot, kényelmet, komfortot tekintette elsődlegesnek, a műteremben rajzoló művész-építész (és iparművész) helyett az adott helyre, megfelelő anyagban és mesterségbeli tudással kivitelezett tárgyakat és lakást tekintette elsődleges céljának. Szembeszállt a szecesszió külsődlegesnek

¹³ Muthesius, H. 1902: 63.

¹⁴ E híres vita dokumentumait számtalan helyen publikálták, például Junghanns 1982: 165–166.

és felületesnek ítelt „rajzos” dekorációjával, művészi megközelítésmódjával. Fel fogását nevezetes írásában (*Építészet*) sarkosan fogalmazta meg:

„A háznak mindenkinek tetszenie kell. Szemben a műalkotással, melynek viszont nem kell tetszenie senkinek. [...] Csak az építészet egész kis része tartozik a művészethez: a síremlék és az emlékmű. Minden mást, aminek gyakorlati célja van, ki kell zárni a művészet birodalmából.”¹⁵ Loos az angol hatást a historizmus előtti kora polgári otthonok egyszerűségével, a biedermeier hatásaival ötvözte.

Az angol hatás körébe tartozott a kertvároseszmé elterjedése is, amit az angol Ebenezer Howard az 1880-as években írt *To-morrow: A Peaceful Path to Social Reform* című művében fogalmazott meg először, majd lényegesen módosított formában 1902-ben a *Garden Cities of To-morrow* címen publikált. A kertvárosokat Howard London, illetve a nagy ipari városok decentralizációjaként, az urbánus és rurális életmód ötvözeteként gondolta el. Ideális formában harminc- és hatvanezer lakos közötti szatellitvárosokat képzelt el, amelyek lakói egységesen megtervezett, zöldövezeti lakókörnyezetben élnek. Az Angliában, majd Európa-szerte megépült kertvárosok azonban a nagyvárosok szélén, azok agglomerációjában valósultak meg. Mind a telepítés szerkezetét, a beépítés tipizált épületeit és az életmódot tekintve egyfajta átmenetet képeztek a nagyvárosi és vidéki életforma között, némi nosztalgikus felhanggal az utóbbi iránt, de az előbbi szerkezetéhez tartozva.

ÚJRAKEZDÉS A 20-AS ÉVEKBEN: A MODERN MOZGALOM ÉS A LAKÁSKÉRDÉS

A 20-as években kibontakozó modern mozgalom részben folytatta, részben radikálisan újrafogalmazta a századforduló modelljeit. A civilizációs és értékválságra a korszak erőteljes kultúrkritikával, illetve a társadalom újraszervezésének programjával válaszolt, amelyeket Harry Francis Mallgrave nyomán a spenglerizmus és a taylorizmus címszavaival nevezhetünk meg.¹⁶ A gyökereik annyiban közös volt, hogy mindkettő mélyreható változásokat involvált, miközben persze az irányuk homlokegyenest eltért egymástól, amit főként a technikai civilizációhoz való viszonyuk fejez ki. A gép egyszerre volt mitikus erő, az emberi társadalmat maga alá gyűrő Moloch, és egy új társadalom kialakításának fő hajtóereje. Az új építészetben vagy *építésben*, ahogy a korszakban elsősorban nevezték, a századforduló organikus-természeti kapcsolatait és analógiáit felváltotta a mechanika, a gép. Az intuíció mint természeti ösztönző (*Trieb*) helyére a ráció került – még akkor is, ha egyébként a biológiai tényező jelentőségét hangsúlyozták, mint például Moholy-Nagy László. A századforduló művész-építészeti által kialakított

¹⁵ Loos 2004: 207.

¹⁶ Mallgrave 2005: 235.

Gesamtkunstwerk helyett a modern technikával felszerelt mérnöki, higiénikus gépezet került a középpontba. Az építészek a modern technikát a demokratizálás, a tömegigények szolgálatába akarták állítani.¹⁷ A szegénység, amelyet orvosolni kellett, egyszerre volt fizikai és szellemi-kulturális. Walter Benjamin egyik sokat idézett esszéjében – *Tapasztalat és szegénység* – egyenesen új barbárságról, „mezítelen kortársról” beszélt, „aki újszülöttként bömbölve hánytorog a kor piszkos pályáiban”.¹⁸ Benjamin Adolf Loosra mint „programadó szellemre” hivatkozott. Loos, ahogyan már volt szó róla, a századfordulótól kezdve az egyszerűség értékét hirdette. Különösen híressé és hírhedtté vált a díszítéssel szembeni heves kritikája. Az egyszerűséget a háború után a takarékoság erényeként fogalmazta újra, és – szemben a háború előtti írásainak elsősorban kulturális, kultúrkritikai irányával, az életreformer magatartásnak határozott szociális töltetet adott. Híressé vált villaépületei mellett a húszas évek első felében figyelme a szociális építés felé fordult, ekkor kapta egyetlen hivatalos megbízását az akkor megalakult szociáldemokrata városvezetés révén: a Telepépítési Hivatal vezetőjeként foglalkozott a szervezett lakásépítéssel. Amikor azonban a részben önellátáson és egyéni autonómián alapuló kistelepkek helyett a bécsi tömeges lakásépítésben a nagy tömbök paternalista építészete vált uralkodóvá, lemondott, s Bécsset is elhagyva Párizsba távozott.

A Loos által is kiemelt *takarékosság* nemcsak gazdasági kényszerűsége adott reakció volt, hanem koreszme is: igazságos elosztás, emberhez méltó körülmények, s elsősorban a lakáshoz való hozzájutás biztosítása minél szélesebb rétegek számára. A szociális építés terén élenjáró két országban ezt törvénybe, illetve az alkotmányba is belefoglalták. Hollandiában már 1901-ben megszületett a nevezetes lakástörvény, amely a lakásépítés hatósági támogatását, illetve városrendezési tervek készítését írta elő. Németországban a weimari alkotmány alapjogként deklarálta a lakáshoz való jogot, amivel politikai hivatkozási alapot teremtett, s támpontjává lett az 1920-as évek német szociális építkezéseinek. A tömeges építés azokon a helyeken bontakozhatott ki, ahol a szociális megfontolás szociáldemokrata kommunális politikával kapcsolódott össze (Hollandiában Amszterdamban és Rotterdamban, Németországban Frankfurtban és Berlinben, vagy a „vörös” Bécsben). De a modern mozgalom jóval szélesebb körökre terjedt ki. Igaz, magja ezekben az országokban volt, s innen terjedt aztán tovább a kontinens többi részére, Angliába, az Egyesült Államokba és Dél-Amerikába.

A szociális szempont érvényesítése a társadalom kiegyenlítésének és az emancipációnak az elképzelését jelentette, nem egyszerűen a karitatív szükségintézkedéseket vagy a segélyezést. A szociális lakásépítés tehát alapvetően nem szükség-lakások építéséről szólt, hanem – a rendelkezésre álló szűkös erőforrások minél takarékosabb felhasználásával – minél szélesebb rétegek emberhez méltó, azaz a kor technikai és komfortszintjén álló lakáshoz juttatását tűzte ki célul. Ez különböző beépítési és lakástípusokban valósulhatott meg, s – ahogy a kor-

¹⁷ A korszak lakásépítészetéről átfogóan: Kähler 2000.

¹⁸ Benjamin 1980: 740.

szakban nevezték – a „minimállakás”¹⁹ más berendezést kívánt, mint a korábbi polgári lakások. Ily módon a lakberendezés, a megfelelő bútorok tervezése és tömeges gyártása is fontos területté lépett elő. Ideológia, program és a tényleges lehetőségek között csak nehezen, s csak hosszú idő alatt jött létre összhang. Az ipari előállítás, a nagylakótelepek, a ház mint gép és használati tárgy csak később, főleg a II. világháború után vált megvalósíthatóvá. A húszas évek ebből a szempontból a hőskort jelentették, az ideológia megteremtésével és tapogatózó gyakorlati kísérletekkel.

AZ ÚJ ÉPÍTÉSZET IDEOLÓGIÁJA ÉS KÍSÉRLETI TELEPE – WEISSENHOFSIEDLUNG, STUTTGART

Az ideológiát tekintve Le Corbusier *Új építészet felé* című, 1923-ban megjelent könyve nagy hatással fogalmazta meg az új elveket.²⁰ A könyvben két vonulat különböztethető meg: az egyik a szakma, a tervezés hagyományára, összetevőire vonatkozik, a másik pedig a kor gépi kultúrájának aktivista diagnózisa, amely a könyv számára írt nevezetes utolsó, *Építészet vagy forradalom* című fejezetben összegződik. A forradalom itt anarchiával, felfordulással azonosítódik, míg az építészet egy új rend megteremtésének eszközeként jelenik meg. Mindkét vonulatot egybekapcsolja a rend fogalma, amely mutatja Le Corbusier gondolkodásának, a klasszikus építészethez kapcsolódó voltát. Le Corbusier megfogalmazta a lakógép sok félreértésre is okot adó elképzelését, a tipizálás, szabványosítás és tömegtermelés szükségességét. A „függőleges kertváros” tervében újradefiniálta és kiferdította a kertváros-elképzelés vidékies, tradícióközeli vonásait. Az új rend megteremtésének elsődleges eszközeként felértékelte az építész szerepét. Olyan kulcsszereplőnek tartotta, aki a lakáskérdés megoldásával hozzájárul a társadalom megbomlott egyensúlyának helyreállításához.

Nevezetes öt pontjában a húszas évek közepén hatásosan foglalta össze az új anyagok és szerkezetek használatára támaszkodó építészet sajátosságait:

¹⁹ A kis- vagy minimális lakás kérdése a korszak egyik legtöbbet tárgyalt problémája volt. A nehéz gazdasági és szociális körülmények, másrészt pedig a társadalmi emancipáció minél szélesebb rétegeket átfogó eszménye sürgetővé tette a lakáskérdés megoldását. Ez a korábbiakhoz képest mindenképpen kisebb, ugyanakkor alaprajzát, helyiségei beosztását tekintve átgondoltabb és a korszak technikai szintjén álló lakások minél nagyobb számú építését jelentette. A fogalom a funkcionalista szemlélet hatását mutatja, s főként a német szociális építkezésekhez kapcsolódott. A modern építészet nemzetközi szervezete, a CIAM második, Frankfurtban megrendezett kongresszusát a lakásminimum (Die Wohnung für das Existenzminimum) témájának szentelte. A konferencia hasonló címmel megjelent összefoglaló kiadványa (Bourgeois et al. 1930) néhány áttekintő tanulmány mellett egész sor alaprajzot is közölt a szervezet különböző nációkból származó képviselőitől, így magyar építészeketől is.

²⁰ A könyv tulajdonképpen azoknak a cikkeknek a gyűjteménye, amelyeket Le Corbusier Paul Dermé költővel együtt publikált a *L'Esprit Nouveau* című folyóiratban. Címe franciául *Vers une architecture* volt, a magyar és sok más fordítás ezt Le Corbusier modern mozgalomban betöltött szerepe alapján átértelmezte (Le Corbusier 1981).

a nehézalapozás kényszerének megszűntével lehetővé vált, hogy az épületeket lábakra állítsa és alattuk átjárást biztosítson. A teherhordó vázas vasbeton szerkezet következtében a tér szabadon alakíthatóvá vált: változatos, az egyéni igényeknek, funkcióknak megfelelő alaprajzokat lehetett kialakítani. A vázas szerkezet a homlokzatok formálását is felszabadította, tetszőleges megnyitásokat tett lehetővé. A nagy üvegfelületeken túl az ablakok kialakításában Le Corbusier a szalagablakok mellett érvelt, amelyek az általuk nyújtott kivágások révén mintegy behelyezik az embert a természetbe. Az ötödik pontként az alapozással elvett terület visszanyerését jelölte meg a lapos tető használata, például tetőkert formájában.²¹

A 20-as évek közepére létrejött a modern tervek és megépült épületek olyan kritikus tömege, amely az évtized közepétől a kánonképző bemutatások, áttekintések, propagandisztikus kiadványok anyaga lett. Az egyik első ilyen, könyvformában megjelent áttekintés, saját megnevezése szerint is képeskönyv, Gropius *Internationale Architektur* című kiadványa volt, amely a Bauhaus-könyvek első köteteként jelent meg. A könyvet Moholy-Nagy László tipografálta. A második kiadás előszavában Gropius elégtétellel jegyezte meg, hogy míg a középkor és újkor nagy stílusai Európára korlátozódtak, „technikai korszakunk új építő szelme feltartóztathatatlanul kezdi meghódítani az egész civilizált világot”.²²

1927 fontos éve volt a modern építészet propagálásának. Ekkor jelent meg a modern építészeti kiáltványszerű bemutatása, Walter Curt Behrendt *Der Sieg des neuen Baustils* (Az új építőművészet győzelme) című pamfletje, de ugyancsak ebben az évben publikálta Gustav Adolf Platz mértékadó monográfiáját, *Die Baukunst der neuesten Zeit* (A legújabb kor építőművészete)²³ címmel. Az új építészet iránti érdeklődést és növekvő presztízst mutatta, hogy a könyv a Propyläen Verlag tekintélyes művészettörténeti sorozatának kiegészítő köteteként jelent meg, amely egy 200 oldalas áttekintő-elemző szöveg mellett mintegy 300 oldalon közölte a tervek és megvalósult épületek példáit.

A századforduló kézművesmesterségekre összpontosító szemléletéről az ipari tömeggyártásra való szemléleti áttérést jól mutatják a német Werkbundon, illetve a Bauhauson belül végbemenő fejlemények. A 20-as évek elején a hangsúly még a kézműves hagyományok folytatására esett, amit jól reprezentált a Werkbund 1922-ben indított, s első nekifutásra csak öt számot megért *Die Form* című folyóirata, mint ahogy a Bauhaus első korszakának programja és szervezete is. Az 1925-ben újrainduló (és 1935-ig fennálló) *Die Form* már az ipari tömegtermelés fontosságát hangsúlyozta, mint ahogy a Weimarból Dessaubá átköltöző Bauhaus is programot váltott: a művészet és a technika új egységét hirdette. Ugyancsak a váltás jellemző momentuma volt a századforduló „anglománijával” szemben az érdeklődés Amerika iránt. Az amerikai ipar, nagyvárosok, technika és szervezet fejlődését többen is a helyszínen tanulmányozták (köztük

²¹ Talán Le Corbusier Villa Savoye épülete a Párizs melletti Poissyben mutatja be a legszemléletesebben e pontok együttes megvalósítását.

²² Gropius 1927: 9.

²³ Platz 1933.

Erich Mendelsohn és Martin Wagner), illetve – részben ezekre támaszkodva – a szellemi kapcsolatok és publikációk cseréje is felélénkült (például az amerikai város- és technikatörténész Lewis Mumfordnak több tanulmánya is megjelent a *Die Formban*).

Ekkor azonban még a koncepciók és elképzelések sok tekintetben a megvalósulás előtt jártak. Ezért is volt nagy jelentősége azoknak a mintatelepeknek, amelyek 1927-től épültek szerte Közép-Európában. A német, a svájci, a cseh és az osztrák Werkbund-szervezetek egymás után építették meg az új építést és lakberendezést bemutató telepeket. A megnevezés ugyan némileg félrevezető, hiszen inkább különböző háztípusok együttesét jelentették, semmint egységes telepítéssel, szervezettel és intézményekkel rendelkező együttest. De állandó épületek voltak, a kiállítások bezárása után a lakásokat értékesítették vagy bérbe adták.

A legátfogóbb és legnagyobb hatású kiállítás Stuttgartban a *Weissenhofsiedlung* volt, amely programszerűen is a *Die Wohnung* (A lakás) címet viselte, és a helyszínen megépült épületekkel demonstrálta a modern lakás változatait. Ezen túl publikációk sorában is áttekintést adott a modern mozgalom kiemelkedő építészeinek a lakásról alkotott felfogásáról, illetve a rendelkezésre álló új anyagokról és szerkezetekről.²⁴ A stuttgarti kiállításra szerencsés időpontban: a modern mozgalom kibontakozása idején, ugyanakkor a gazdasági válság előtt került sor. Az *Innendekoration* című folyóirat kritikusa szerint a kiállításorozat egy több éve folyó munka demonstrálása volt, de koncentráltága folytán a jövőbeli fejlődés fontos kiindulópontjává vált.²⁵ Ahogy a modern építészet, úgy a kiállítás szervezője, Ludwig Mies van der Rohe is elért már egy bizonyos ismertséget és elismertséget, de hatása még kibontakozóban volt, ezután emelkedett a modern mozgalom legkiválóbb mesterei közé. Mies művészi problémaként fogta fel az építést, és állást foglalt a racionalizálás és tipizálás dogmájával szemben. Ugyanakkor átfogóan kívánta megvilágítani a lakásról való gondolkodást, ezért a modern mozgalom karakteres alkotóit kérte fel állásfoglalásra. A 17 építész közül 11 volt német, köztük Miesen kívül Gropius, Bruno Taut és Hans Scharoun, míg a hat nemzetközi építész között szerepelt Le Corbusier, a holland J. J. P. Oud és Mart Stam, valamint az osztrák Josef Frank. Együttesen valóban az új építészet reprezentatív körét képviselték.²⁶ A választott irány és Mies szerepe mindjárt a kezdeteknél heves viták tárgyává vált. A stuttgarti iskola tradicionalista vagy regionalista építészei, élükön Paul Bonatzcal és Paul Schmitthenerrel élesen elutasították, s amikor kritikájuk, illetve javaslaik nem találtak meghallgatásra, ki is léptek a Werkbundból. Maga Mies a következőképp fogalmazta meg a programot:

²⁴ A kiállításokat kötetekben is dokumentálták: Mies van der Rohe 1927; Rasch–Rasch 1927.

²⁵ Michel 1927: 461.

²⁶ Ha a szervezés során voltak is konfliktusok, így például a viszonylag alacsony honorárium miatt léptek vissza olyan ismert berlini építészek, mint Erich Mendelsohn vagy Hugo Häring, vagy más okból Heinrich Tessenow.

„A racionalizálás és tipizálás harci jelszava éppúgy csak részproblémákat érint, mint a lakásüzem gazdaságossága. Ezek ugyan nagyon fontosak, de csak akkor kapnak valódi jelentőséget, ha helyes összefüggésbe kerülnek. Mellettük vagy inkább fölöttük áll a térbeli probléma, az új lakás megteremtése. Ez szellemi probléma, amely csak alkotó módon oldható meg, a pusztán számításra alapuló vagy szervezeti módszerek és eszközök önmagukban nem elégségesek. [...] A kiállítást kezdettől fogva kísérletnek fogtam fel, amelynek az elért eredményektől függetlenül megvan a saját értéke.”²⁷

Tulajdonképpen nem is egy, hanem több kiállításról volt szó: az egy az egyben megépült telep mint „kiállítás” mellett építészeti modell- és tervkiállításon mutatták be az új építés nemzetközi eredményeit. Egy másik helyszínen az új anyagokat és szerkezeteket, illetve a lakások mint önálló egységek, „gépezetek” működtetése szempontjából fontos új berendezéseket, háztartási eszközöket (gáz- és elektromos készülékeket, mosó- és mosogatógépeket, porszívókat) állították ki, amelyek ugyan még messze nem tartoztak a mindennapi használatban elterjedt eszközök közé, de előre jelezték a jövőt. A kiállítások együttesen demonstrálták a lakásra vonatkozó megváltozott felfogást, amely az új anyagok és szerkezetek révén a minél szélesebb körű előállíthatóságot, illetve a lakók igényeinek minél teljesebb kielégítését célozta. A külső és a belső reprezentáció a feleslegesnek ítélt dolgok mellőzésével a használhatóságot és a házimunka megkönnyítését és modernizálását hangsúlyozta. Ennek során minden eddiginél nagyobb mértékben a mellékhelyiségek, a konyha és a fürdőszoba, s velük a higiénia kérdései kerültek előtérbe.

A megoldások mutatták azokat a nagyon jelentős különbségeket is, amelyek a különböző felfogások és az alkotók között, így Mies és Gropius vagy Oud, Bruno Taut és Le Corbusier között húzódtak. Mies a saját többlakásos házában egyensúlyt igyekezett kialakítani a gazdaságosságból fakadó racionalizálás és tipizálás, valamint a lakással szemben támasztott sokféle egyéni igény biztosítása között. A megoldást a vázas szerkezet által nyújtott rugalmasság jelentette, „amely racionális előállítás mellett a belső terek teljesen szabad felosztását teszi lehetővé”.²⁸ Pusztán csak a konyhát és a fürdőszobát kell a vezetékek és szerelvények miatt állandó helyre telepíteni, a lakófelület többi részét könnyűszerkezetes, áthelyezhető falakkal rugalmasan, a mindenkori igények változásainak megfelelően lehet alakítani. Ennek bizonyítására 29 építész és belsőépítész kért fel, hogy osszák fel és rendezzék be az általa tervezett lakásokat.

Vele szemben Gropius az iparosítás és szabványosítás végigvitelének felfogását képviselte. Az épületet és a lakást bármely más ipari produktumhoz hasonlóan egy készletre termelt tárgyként kezelte. Ahogy fogalmazott, ez az előállítási mód a lehető legnagyobb variabilitást teszi lehetővé a lehető legnagyobb tipizálás mellett.²⁹ Szerinte ebből nem következett az építészet monotonitása, mert a sokféle tipizált építőelemből változatos módon lehetett épületeket, épületteket

²⁷ *Die Form* 1927a: 257.

²⁸ Kirsch 1994: 214.

²⁹ *Die Form* 1927a: 276.

előállítani. Az építődobozelvnek megfelelően az iparilag előállított és a helyszínrre szállított elemekből csak össze kellett állítani a házakat. Írásában ennek gazdasági és szervezeti feltételeivel foglalkozott, s az ipari, a gazdasági és művészi tényezők közösen végzett erőfeszítéseinek és kísérleteinek fontosságára utalt. Gropius már Dessau-Törtenben kísérletezett az ipari előregyártás lehetőségeivel, majd a karlsruhei Dammerstock-telep kínált tágabb lehetőséget elképzelései megvalósítására. A mechanikus és személytelen eljárások és megjelenés – miként Stuttgartban – komoly kritikát váltott ki még a modern építészet támogatói körében is.

A tömeges építés terén ebben az időben a holland Oud és a berlini Bruno Taut rendelkezett a legnagyobb gyakorlattal. Oud Rotterdamban 1918-tól kezdve épített munkáslakásokat. A stuttgarti sorházát is úgy mutatta be, mint egy nagyobb telepből kimetszett tipikus szeletet. E ténynek, valamint a holland lakáskultúrának köszönhetően tájolóása, alaprajzai messzemenően átgondoltak voltak, a külső és belső kapcsolatokat gazdaságosan, minél kisebb térigénnyel oldotta meg. Különösen nagy figyelmet fordított a konyha kialakítására. Taut már a háború előtt tagja volt a kertvárosépítő társaságnak Berlinben, és ő tervezte az egyik első kertvárost ugyanott. A húszas években a legnagyobb berlini lakásépítő szövetkezet, a GEHAG főépítéste volt. A gazdasági konszolidáció után sorra építette a nagytelepeket, így a Hufeisensiedlungot, a Carl Legien- és az Onkel Tom-telepeket. A Weissenhofsiedlungon megépült háza, ahogy fogalmazott, „a proletár a kiállítás családi házai között”.³⁰ Hat személyre tervezett háza mind a térkialakítást, mind pedig a költségeket tekintve a lehető legtakarékosabb megoldást követte, s mint berlini telepeinél, itt is a színek használatával próbálta a házat változatosabbá tenni.

Míg Oud és Taut valóban olyan általánosítható kislakásmodelleket próbált tervezni, amelyek tömeges előállításra is alkalmasak, Le Corbusier szerzőtársával, Pierre Jeanneret-vel kifejezetten középosztályi életmódra tervezte a telepen megépült két villaépületét. A házak, bár kétségtelenül a legnagyobb érdeklődést és sikert aratták, nagyon sok kritikát is kaptak. Le Corbusier a rá jellemző vehemenciával külön cikkben ismertette, illetve védte meg a házat a *Das Neue Frankfurt* című lapban.³¹ Írásának egyik fontos megállapítása volt, hogy nem a ház egésze tipizálható, hanem egyes elemei, maga a ház, illetve a lakás pedig a kulturális környezetnek, életformának és egyéni igényeknek megfelelően alakítható.³²

Hans Scharoun és Josef Frank, ha más-más módon is, de eltérő utakat képviseltek a modern irányzaton belül. Scharoun az úgynevezett organikus modern építészet képviselőjeként a mindenkori konkrét topográfiai és használói feltételeknek megfelelően tervezett. Különböző belmagasságú és formájú terei, a terep adottságaihoz való komponálása révén némileg extravagáns tervezőnek

³⁰ *Die Form* 1927a: 282.

³¹ Le Corbusier 1928.

³² Stuttgartban az egyik problémát az jelentette, hogy az építés ideje alatt Le Corbusier nem járt a helyszínen, hanem az akkor az irodájában dolgozó fiatal svájci építész, Alfred Rothot bízta meg a helyszíni művezetéssel, s csak a telep megnyitásokor látogatott el maga is Stuttgartba, ahol meglepetéssel tapasztalta, hogy a megvalósítás nem egészen az elképzelései szerint történt.

számított, ezért akadtak ellenzői a meghívásának. Josef Frank visszatérően bírálta a modern mozgalom dogmatizmusát. A stuttgarti kiállításhoz írt szövegét is polemikusan építette fel, s állást foglalt az építészet és a lakás tipizálása ellen, mondván, hogy az az iparra tartozik, amelyet az építőművész aztán felhasznál saját művészi munkájában. A lakberendezésben pedig sokadszor a kötetlenség és kényelem mellett tette le a voksát. A mindenáron feltalálni, újítani akaró magatartással szemben – akárcsak Loos – a már kitalált megoldások, tárgyak felhasználása mellett érvelt, s a lakást a munkaerő újratermelésére szolgáló gépezet helyett sokkal inkább a pihenés és az élet színterének tartotta. Scharoun nem sokkal később a breslauer Werkbund-telep építésében kísérletezett egy egyedülálló férfiak szállásául szolgáló garzonház tervezésével, Josef Frank pedig az 1932-es bécsi Werkbundsiedlung szervezőjeként vállalt fontos szerepet.³³

A Werkbund *Die Form* című folyóirata két teljes számban foglalkozott a kiállítással. Az elsőben az építészeti projekteket mutatták be, a másodikat pedig – a Werkbund hagyományainak megfelelően – a belsőépítészetnek, valamint a házak és lakások infrastruktúrájának, technikai felszerelésének szentelték. Az első szám bevezetőjében a lap szerkesztője, Walter Riezler érdekes párhuzamot vont a Stuttgart közelében fekvő Darmstadt művésztelepe és nevezetes 1901-es kiállítása, valamint a stuttgarti között:

„A hercegi mecénás helyére a város kollektív teljesítménye lépett, a különleges, egyedi helyére az általánosan érvényes, a művészegyéniességnek a tömeg szellemi és anyagi szükségletein túlemelkedő luxusa helyére a szociális érzület, amely számára ebben a pillanatban az az egyetlen probléma létezik, hogy olyan lakástípusokat hozzon létre, amelyek megfelelnek a köz szükségleteinek és gazdasági lehetőségeinek.”³⁴

A kísérleti jelleg és az egyedileg tervezett házak nem tették lehetővé a gazdaságosság szempontjából elengedhetetlen sorozatgyártás megvalósítását. A kor által is megkövetelt egyszerűség, gazdaságosság, az ezek eléréséhez szükséges újítások ugyanakkor a tervezői diktátum problémáját is felvetették: nem akarnak-e az építészek felülről és kívülről egy olyan lakásformát a közönségre kényszeríteni, amely nem felel meg a lakályosság iránti jogos elvárásainak. Összefoglalóan azonban mégis azt emelte ki, hogy „még sohasem történt ilyen döntő lépés az új építőművészet és az új lakás ügyében, s a hatás mélysége csak a jövőben fog igazán megmutatkozni”.³⁵

A Weissenhofsiedlung valóban nagy hatást gyakorolt a modern építészet és mozgalom fejlődésére. További Werkbund-telepek építését indította el, így Budapesten a Napraforgó utcai kistelep is a Weissenhofsiedlung, illetve a további

³³ A bécsi telep az utolsó volt a Werkbund-telepek sorában, s a stuttgartihoz hasonlóan nemzetközi jellegű, ám annál kevésbé hatású volt.

³⁴ Riezler 1928: 258–259.

³⁵ Riezler 1928: 266.

Werkbund-telepek hatására jött létre.³⁶ A weissenhofsiedlungi seregszemle egyik kiindulópontja lett a modern mozgalom intézményesítésének, önálló szervezete létrehozásának is. A CIAM (*Congrès internationaux d'architecture moderne*) 1928-as megalakulásának lökést adott a genfi Néppalota pályázata körül kibontakozó botrány, amelyben Le Corbusier-ék munkáját több más tervvel együtt első helyre sorolták ugyan, nem tudván dönteni a modern és a tradicionálisabb megoldások között, de a megbízást – állítólag a francia kormány hathatós támogatásával – az utóbbiak kapták. A CIAM azonban nemcsak propagandisztikus célokra, érdekvédelemre szolgált, hanem a szakmai tapasztalat- és eszmecsere intenzív közegéül is. A rendszeresen megrendezett nagy konferenciákat munkabizottság, illetve az egyes nemzeti vagy regionális szervezetekben folyó munka készítette elő, s magukon a konferenciákon az építészet valamely aktuális, kulcsfontosságú kérdéskörét tárgyalták, így a második, 1929-es frankfurti konferencián a „minimállakás” problémáját, a harmadik, brüsszeli konferencián pedig a racionális beépítés kérdéseit.

A MODERN ÉPÍTÉSZET ELTERJEDÉSE MAGYARORSZÁGON; A TÉR ÉS FORMA

A magyarországi felzárkózás a modern vagy új építészethez szintén ebben az időszakban, a 20-as évek második felében öltött látható alakot. Szükségszerű részét képezte ennek a nyugat-európai fejlemények feldolgozása: tanulmányutak, személyes kapcsolatok révén és a mérvadó publikációk megismerésével. Voltak persze már korábbi híradások, publikációk, így a Bauhaus köréből, Molnár Farkastól. Vagy épp a modern építészet közvetítésében kulcsszerepet játszó Bierbauer Virgiltól, aki például az 1925-ben újrainduló (*Magyar*) *Művészet*-ben recenzálta Le Corbusier nagy hatású *Új építészet felé* című könyvét. A Magyar Mérnök- és Építészegylet megfigyelőket küldött ki Párizsba és Stuttgartba az új fejlemények tanulmányozására, s a beszámolók az egylet közlönyében, illetve a *Vállalkozók Lapja* mellékleteként induló *Tér és Forma*-ban jelentek meg.

A 20-as évek második felében a fiatalabb generáció új tájékozódást és szemléletváltást igyekezett meghonosítani. Olyan, különböző irányokat képviselő vagy később különböző irányokba elinduló egyéniségek kerültek közös platformra, mint a közéletűre törekvő Bierbauer, a baloldali kommunista Forgó Pál vagy a népnemzeti Padányi Gulyás Jenő. Utóbbi például a *Magyar Szemle*, illetve a *Magyar Művészet* hasábjain programszerű cikkekben fogalmazta meg az építészek új feladatvállalásának szükségességét a megrendelővel, a közönséggel szemben. Forgó Pál 1928-ban egy egész könyvben tekintette át a modern – vagy ahogy ekkor elsősorban nevezték, és ahogy a könyv címe is hangzik: az új – építészet elveit, legfontosabb eredményeit és képviselőit. A könyv az ezekben az

³⁶ Bár nem a Werkbund keretében, hiszen Magyarországon nem volt Werkbund-szervezet.

években megjelent nyugati publikációkon alapult, azok egyfajta közvetítő összefoglalásának tekinthető. Maga Forgó Pál a modern mozgalom balszárnyához kapcsolódó radikális álláspontot foglalt el, amelyben az „építőművészet” helyett a társadalom szolgálatába állított iparosított építést szorgalmazta:

„A kora arculatát tudatosan alakító ember nem a múlt módszereivel dolgozik, nem metafizikával vagy szimbólumokkal és egyéb művészi rekvizitumokkal közelíti meg az ismeretlen területeket, nem a homályosan kispekulált »kifejezhetetlen« kifejezésére törekszik. Építése sem a tegnapi szellemi beállítottságnak megfelelő építőművészet, hanem exakt tudományos eszközöket használó mérnöki működés: építőipar.”³⁷

Az úttörők egyik, ha nem a legmeghatározóbb alakja a már említett Bierbauer (később Borbíró) Virgil volt, aki a müncheni műegyetemen szerzett doktorátust 1920-ban, s aki folyamatosan figyelemmel kísérte a nyugat-európai változásokat. A Le Corbusier könyvéről írt, fentebb említett recenziójában így összegezte benyomásait: „A könyv gondolatai tisztító viharoként járnak át a gazdasági szükségszerűségek és opportunitások útvesztőjében tengődő építészt. Fölbresztik, figyelmeztetik kötelességére és hivatására.”³⁸

A 20-as évek második felében Bierbauer nagy tanulmányutakat tett Nyugat-Európában, s ezekről összefoglaló cikkekben számolt be.³⁹ A holland építésszettel az 1927-es nemzetközi építéskongresszus alkalmával ismerkedett meg, ahová a Mérnök- és Építészegylet delegálta, és társaival együtt elérte, hogy a következő, 1930-as találkozóra Budapesten kerüljön sor. Tapasztalatait aztán a magyar építészet megújításának programjában összegezte.⁴⁰ Ebben prófétaival hévvel szállt síkra a magyar építészet megújítása mellett. Mennyiségi és minőségi szempontból is elmaradást látott a kortárs (nyugat-európai) építészettől, pedig szerinte az I. világháború előtt még nemzetközi szintű, annak tendenciáit helyenként meg is előző építészetünk volt. Azóta viszont a hazai építészet „teljesen elkötelezte magát a múlt építészetének követésére”.⁴¹ A kortárs törekvések elveivel és gyakorlati példáival való megismerkedés révén próbálta a felzárkózást egyengetni. Saját törekvéseit azzal különböztette meg más, a nyugati eredményeket ismertető felfogásoktól (elsősorban Forgó Pál épp abban az évben megjelent *Új építészet* című könyvétől), hogy célja nem a semleges vagy kritikátlan átvétel és közvetítés, hanem az, hogy mindezeket összefüggésbe hozza a saját viszonyainkkal, tehát kritikai megszűrésük és adaptálásuk elősegítése. Az új építészet elveiként a célszerűségen, az új anyagokon és szerkezeteken túl a bérház- és a családiház-építés itthoni helyzetét is tárgyalta. Mindkettőt erős kritikával

³⁷ Forgó 1928: 14. Felfogása, naiv technooptimizmusa és determinizmusa dühös kritikát váltott ki Kállai Ernőből (Kállai 1928b).

³⁸ Bierbauer 1925: 599.

³⁹ Bierbauer 1927; 1928a

⁴⁰ Bierbauer 1928b.

⁴¹ Bierbauer 1928b: 317.

illette. A bérházépítéssel kapcsolatban elsősorban az elavult építési szabályzatot kárhoztatta. A korszerűtlen lakásállomány is ösztönözte a kiáramlást a budai szabad területek, elsősorban Pasarét felé, amely Bierbauer szerint „a túlzottan egyéni építkezés szomorú diadala és egyúttal erőpróbája” lett.⁴² Megoldást szerinte az építészeti megformálás reformja jelenthetne, amely összhangban van az építészet társadalmi és etikai feladataival: a társadalom megnövekedett igényeit szem előtt tartó, tipizált, tömeges építés egyszerűségével, takarékoságával és új esztétikájával. Mindez felfogása szerint nem áll szemben a tradíció és a népi építészet élő, folytatható elemeivel. A tanulmány végén összefoglalta a modern irány kifejlődésének hazai akadályait: a „művészetpolitikai rögeszmét”, a magánépítések bajait, az építőművészeti kritika hiányát, és elkötelezte magát a helyesnek látott új képviselőre, a megbízók, építtetők és a közönség felvilágosítása és nevelése mellett.⁴³

Ez a szenvedélyes és átfogó diagnózis és program ars poeticának is tekinthető, amely megalapozta és kijelölte azt az irányt, amelyet az ekkor átvett és önálló folyóirattá fejlesztett *Tér és Forma*ban követett. Az 1926-tól a *Vállalkozók Lapja* mellékleteként működő *Tér és Forma* 1928-tól önálló folyóiratként jelent meg, amelyet Bierbauer kezdetben a korábbi szerkesztővel, Komor Jánossal együtt jegyzett, majd 1932-től 1942-ig egyedül vitt tovább.⁴⁴ A *Tér és Forma* nemzetközi horizontú, széles kapcsolatrendszerrel működő folyóirat volt, ami nagyrészt Bierbauer agilitásának volt köszönhető, aki egy személyben volt szerző, szerkesztő, harcos agitátor, programszerű, propagandisztikus és elemző cikkek szerzője. De ugyanakkor tudományos igényű kutatásokat és önálló tervezőmunkát is folytatott, a korszakban olyan jelentős munkákkal, mint a kelenföldi hőerőmű központja vagy a budaörsi repülőtér.

A *Tér és Forma* elsősorban a modern építészet nemzetközi közvetítésének és hazai törekvései megjelenítésének elsődleges fóruma lett. A szerkesztő tájékozódása és a folyóirat indítása jól volt időzítve: be tudott kapcsolódni a modern építészet elterjedésének nemzetközi hullámába, itthon pedig közeget tudott biztosítani azoknak az induló törekvéseknek, amelyek – részben generációs adottságokból – érzékelték az itthoni viszonyok anakronizmusát és maguk is az új tendenciákat képviselték. Törekvéseik középpontjában a tömegesen előállítható, egészséges kislakás kérdései álltak. Míg azonban a nemzetközi szinten, a mintaként szolgáló nyugat-európai országokban a „minimállakás” a társadalmi kiegyenlítés és emancipáció hordozója volt, és jelentős mértékben a telepszerű építés formáihoz, illetve kísérleteihez kapcsolódott, eközben nálunk az elszegényedett középosztály megfelelő életkörüzetének kialakítása jelentette az elsődleges problémát. (A szintén súlyos lakáshiány, az alsó rétegek számára épített

⁴² Bierbauer 1928b: 321.

⁴³ Bierbauer 1928b: 325–327.

⁴⁴ Ekkor a modern építészek öttagú csoportja vette át a szerkesztést Fischer József vezetésével. Rajta kívül Granasztói Pál, Kismarthy-Lechner Jenő és Weltz János voltak a szerkesztőség tagjai. 1945 után 1948-as megszűnéséig a Fővárosi Közmunkák Tanácsa folyóirataként működött, szintén Fischer szerkesztésében.

vagy építendő hatósági szükséglakások kérdése elvált ettől a kérdéscsoporttól.⁴⁵⁾ Miközben a lap nemzetközi kitekintéseiben megjelentek a telepszerű építés különböző példái, a német és holland kommunális építés különböző helyszínei és különösen a Werkbund egymást követő helyszíneken épülő mintatelepei, nálunk a magánépítkezések kérdései domináltak, s különösen kezdetben, a bérház vagy családi ház kérdése körül forogtak a viták. A folyóirat második számában Bierbauer Virgil széles körű irodalomra támaszkodva, nagy tanulmányban foglalta össze a lakásépítés reformjára vonatkozó nyugat-európai tapasztalatait.⁴⁶⁾ A holland Oud munkáit ismertetve kiemelte, hogy ezek a holland lakásépítési hagyományokon alapszanak, s azokat folytatják, nem valami gyökértelen kísérletezés eredményei. Részletesen bemutatta Oud stuttgarti sorházas épületét, s annak praktikumát, gazdaságosságát, átgondoltságát szembeállította Le Corbusier épületének látványos, de sokszor rögtönzösszerű, végiggondolatlan megoldásaival.⁴⁷⁾ A német fejlődést olyan hatalmas mértékűnek látta, amiről szinte nem is lehet átfogó képet adni. Fő vonásokként az építési szabályzat reformját és az ebből következő szellősebb beépítést, a csökkenő telekárakat és beépítési magasságot, az egyszerű formálást és a típusá érlelt megoldásokat emelte ki. Részletesebben foglalkozott Ernst May frankfurti építkezéseivel, amelyek véleménye szerint „az egész építészet megreformálásán dolgoznak”⁴⁸⁾ – mégpedig azáltal, hogy az egyedi-kisipari előállítás helyett az iparosított sorozatgyártás racionális módszerét alkalmazták. Mintaadónak tekintette a lakásépítés németországi szervezőmódját, a hosszabb távra is tervező kommunális építkezést éppúgy, mint a lakásépítő szövetkezeteket.

A korszerű (kis)lakás szempontjából az elavult építési szabályozás alapján épült spekulatív bérházak álltak a kritikák középpontjában: a túl sűrű és a tájólást figyelmen kívül hagyó beépítés, a gazdaságtalan és korszerűtlen alaprajz és elrendezés. Különösen a nagy traktusmélység folytán létrejövő ablaktalan átmenő helyiség, a hall képezte kritikák tárgyát. Ezzel kapcsolatban a folyóirat, illetve a szerkesztő folyamatos harcot folytatott az építési szabályzat megváltoztatásáért, ami a 30-as évek második felében eredményre is vezetett. Már a harmincas évek közepétől a várospolitikai, a befektetők és az építésszek részéről is megélenkült a figyelem a város sűrítésére alkalmas lipótvárosi és Margit körüti területek iránt, ahol az építkezéseket adómentességgel, illetve adójóváírással is támogatták. A modern építészet elveire támaszkodó építészeti tervek, a bérházstípus átalakulása ekkorra kedvezőbb kritikai visszhangra talált.

⁴⁵⁾ Vö. Umbrai 2008.

⁴⁶⁾ Bierbauer 1928c.

⁴⁷⁾ Általában jellemző, hogy Bierbauer nagy lelkesedéssel ismertette Le Corbusier egymást követő elméleti, kritikai munkáit, de erős fenntartásokkal élt gyakorlati munkásságával szemben. A franciák közül inkább André Lurçat-t emlegette pozitív példaként.

⁴⁸⁾ Bierbauer 1928c: 56.

A SZOCIÁLIS RADIKALIZMUSTÓL AZ ÚJ ÉPÍTÉSZET KONSZOLIDÁCIÓJÁIG: MOLNÁR FARKAS ÉS KOZMA LAJOS

Külön is érdemes kiemelni a modern építészet és ezen belül a lakásépítés elvi kérdéseivel és gyakorlatával (építéssel) egyaránt foglalkozó CIRPAC-csoport⁴⁹ vezetőjét, Molnár Farkast, illetve a korábbi generációhoz tartozó, változatos utat bejáró Kozma Lajost. Cikkeikkel és publikált épületeikkel mindketten meghatározó szerepet játszottak a folyóiratban.

A szociális radikalizmust nálunk a Bauhaushoz és a CIAM-hoz kapcsolódó fiatal modern építészek képviselték, akik a CIAM helyi csoportját, a CIRPAC-ot alkották. Közös tevékenységük „a szekció 1932-ig terjedő időszakában [...] főleg agitatív jellegű volt”, törekvéseik kiállításokon manifesztálódtak.⁵⁰ A *Tér és Forma* rendszeresen helyet adott munkáiknak, sőt 1932-től kezdve 1937-ig minden évfolyamban önálló, többnyire egész számos összeállítással jelentkeztek.⁵¹ Ezekben elsősorban megvalósult munkáikat mutatták be, tehát kifejezetten szakmai publikációkat közöltek. Ideologikus állásfoglalásaik más fórumokon jelentek meg, illetve az említett kiállítások mutatták be őket. A csoport tagjai több szalon is kapcsolódtak a nemzetközi modern mozgalomhoz, de legerősebben a csoport vezetője, Molnár Farkas révén. A Bauhausban, ismeretes módon, egyébként is jelentős volt a magyarok részvétele, így a *Tér és Formában* is első kézből számolhattak be az iskoláról, programjáról és átalakulásairól, így például Kállai Ernő kitűnő cikkben foglalta össze a Bauhaus fejlődését, pedagógiáját és építészetét.⁵² Molnár Farkast különösen erős kapcsolat fűzte az iskola alapítójához és vezetőjéhez, Walter Gropiushoz. Molnár nemzetközi tapasztalatai alapján a modern építészet közvetítésének, elvei megfogalmazásának egyik legkorábbi képviselője lett. A *Magyarság* című lapban már 1924-ben cikket közölt Bauhaus-beli tapasztalatai alapján az új lakástípusokról. Ismertette az új anyagok és szerkezetek fajtáit és jelentőségét, valamint tárgyalta a gazdaságos lakás (az ún. 1924-es sorház) alaprajzát, belső elrendezését, összevetve más korabeli példákkal.⁵³

Molnár a *Tér és Formában* is hűségesen közvetítette Gropius, illetve a CIAM munkáit, kongresszusait, alapítója és vezetője lett a magyar CIRPAC-csoportnak. A tudományos alapon megoldandó kollektivisták építészet elveit vallotta, amely iparosított, sztenderdizált építésmódot jelentett volna.

⁴⁹ CIRPAC: Comité international pour la résolution des problèmes de l'architecture contemporaine, nemzetközi bizottság a kortárs építészet problémáinak megoldására.

⁵⁰ Gábor 1972: 9.

⁵¹ 1932/12, 1934/1, 1935/1, 1936/1, 1937/1, 1937/12.

⁵² Kállai 1928a. Ebben a lapszámban (1928/8) még a londoni AA-n és a stuttgarti egyetemen folyó építészképzést is bemutatták.

⁵³ Molnár 1924. Az ismertetésben nagy hangsúlyt fektetett a terek funkcióinak, a megfelelő méreteknél a megválasztására, illetve e terek kapcsolataira, minél szervezettebb összekapcsolásukra. A praktikum, a használhatóság és a higiénia kiemelt szempontokat jelentettek számára.

„Itt esik el véglegesen a vezető szerep a munkásságát művészetnek tekintő építésztől és kerül a dolog a mérnök és üzemtechnikus kezébe. Így bekapcsolódik az építészet is abba a folyamatba, amely ma a nagyipar minden ágát átjárja és gazdaságosság szempontjából egyedüli megoldásnak tekinthető módszert jelent, amit normatizálásnak nevezünk.”⁵⁴

Ezzel együtt járt az a Gropiusra visszavezethető utópikus elképzelés (a fentebb említett építődobozelv), miszerint a szabványosítással mintegy létrehozható az építészet univerzális grammatikája, amelynek elemeit csak össze kell rakni, hogy értelmes kijelentéseket adjon. Érdekes viszont Molnár párhuzama az építés és a szöveg, illetve nyomtatás között:

„Ha a normatizált épületelemek nagy katalógusa elkészül, akkor az építész úgy dolgozhat vele, mint az író a szavakkal. És minél több ház készül azonos módra, annál olcsóbb lesz, mint az egyszer kiszedett szövegből a többszörös nyomtatás.”⁵⁵

Molnár megállapította, hogy Magyarországon hiányoznak a fejlett országokban meglévő alapvető feltételek: „a kifejlődött építőipar”, illetve „az erős szövetkezeti mozgalom”. Ezek híján szerinte „az államnak kötelessége ezeket a kísérleteket megtenni, ha annak eredményessége valamennyire is remélhető”.⁵⁶ Ez a követelés a honi körülmények között inkább csak jámbor óhaj maradt.

A berendezett mintalakások nemzetközi tendenciáját Molnár Farkas itthon a Kolház-kiállításon és saját első lakásával demonstrálta. A Kolház-terv a közösségi lakásforma (azaz a „kollektív” ház) utópiáját fogalmazta meg: két tízemeletes, párhuzamosan telepített, középfolyosós elrendezésű sávházból állt. Innen nyílnak a lakócellák.⁵⁷ Saját első lakása, amelyet bemutató céllal vasárnap délelőttönként megnyitott a közönség előtt, a gyakorlati kompromisszumok jegyében született. A Ligeti Pállal együtt tervezett többlakásos (öt darab ötszobás lakást tartalmazó) Delej utcai villa alagsorában alakított ki maguknak kétszemélyes lakást. A nagy eltérés ellenére bizonyos közös elveket is követtek a lakások kialakításánál. A terep lejtése miatt az alagsori lakás a kert felé már földszinti helyzetbe került. Az 51,65 m²-es lakásban kis, 5 m²-es kabinkonyha volt, amelyet étkezésre is használtak. A lakás szíve, a 27 m²-es lakószoba több funkciót töltött be. Dolgozószoba volt két munkahely kialakításával az ablaknál, ezenkívül azonban „a napi élet és a megvendéglés kellékeit is el kellett helyezni benne. Mégis, [...] egy körülbelül 14 m² terület teljesen szabadon marad: tornázni, mozogni, táncolni lehet benne”.⁵⁸ Mindezt a jól átgondolt, variábilis, szétzedhető és összerakható rendszert alkotó szekrénysorral oldotta meg, amelynek

⁵⁴ Molnár 1928b: 199.

⁵⁵ Molnár 1928b: 199. Ez a gondolata Le Corbusier-re ment vissza (vö. Le Corbusier 1928: 13).

⁵⁶ Molnár 1928a: 102.

⁵⁷ Részletesebben Ferkai 2011: 196–198.

⁵⁸ Molnár 1930: 144.

egyes részeit, funkcióit részletesen ismertette. A hálószoba, miként a nagy lakásokban, itt is kicsi, 9 m², s hozzá csatlakozott, itt egy légtérben, de leválasztva a fürdőszoba. A modern bútorok könnyűségét, mozgathatóságát testesítették meg a Breuer Marcell-féle csőbútorok, amelyek az egyik fotón⁵⁹ absztrakt képzőművészeti koncepcióba rendezve jelentek meg.

A Lotz Károly utcai immár kétszintes lakásukban tágabb tere nyílt a modern életvitelre vonatkozó elképzelései megformálásának. Az ebédlőt különválasztotta a konyhától, mellette egy vele egybenyitható, de el is választható olvasófülke található. Itt is meghatározó a lakótér (nappali) szerepe. A felső szinten előbb egy külön tornaszobába lehetett jutni, illetve ezen a szinten helyezkedtek el a szülők és a gyerekek hálószobái, valamint a fürdőszoba. A Molnár Farkas által épített lakásokban, a nemzetközi mintákat követve, nagy hangsúlyt kapott a terek alakíthatósága, egybenyithatósága, illetve elkülöníthetősége, amely több funkció kielégítését és váltakozó használatot tett lehetővé.⁶⁰

A modern lakás és berendezés kérdéseivel a 30-as években a legkitartóbban és legátfogóbban a korszak egyik meghatározó építész, Kozma Lajos foglalkozott. Kozma a századelőn indult nemzedék, a „Fiatalok” tagja volt, s munkásságában egyaránt fontos szerepet játszott a tipográfia, a belsőépítészet és bútortervezés, valamint az építészet. E három terület – ha nem is elvágólagosan – Kozma három korszakát is fémjelezte. A háború előttit a tipográfia, jóllehet ekkor Lajta Béla irodájában dolgozott, s olyan munka is fűződik a nevéhez, mint a Rózsavölgyi Zeneműbolt berendezése. De neki tulajdonítják nem egy Lajta-épület népies homlokzati díszjeleinek rajzait is. A 20-as években elsősorban neobarokk villák berendezőjeként, népies barokk jegyekkel tervezett bútorok alkotójaként volt ismert nemzetközileg is – munkáit például a német *Innendekoration* rendszeresen közölte. A 20-as évek végén viszont csatlakozott a modern irányhoz, amelynek egyik legkövetkezetesebb követője és alakítója lett – elméletben és gyakorlatban egyaránt. Épületeit általában maga rendezte be, vagyis bútortervezőként és lakberendezőként is működött, ami – ahogy Ferkai András utalt rá – kapcsolatba hozható a századelő Arts and Crafts örökségével is.⁶¹

Kozma megítélése, gyors stílusváltásai a kortársak számára is fejtörést okoztak, ám olyan kitűnő kritikusok védtek meg, mint Kállai Ernő vagy Háty Gyula. Kállai Kozma munkáinak német kiadásához írt előszavában emelte ki Kozma historizálásának modernségét (az írás magyarul is megjelent a *Nyugatban*⁶²). Még

⁵⁹ Molnár 1930: 146.

⁶⁰ Itt érdemes ismét megemlíteni a Napraforgó utcában létrejött mintatelepet, amelynek építésében Molnár Farkas és Kozma Lajos is részt vett. A mintatelepet eredetileg az 1930-as nemzetközi építészkongresszusra akarták elkészíteni, de nehezen találtak kivitelezőt. Végül is a Fejér és Dános cég vállalkozott a Napraforgó utcai kistelep megépítésére, amelyben a modern irány követői mellett a Városháza, illetve a konzervatív irány építészei is szóhoz jutottak (Wälder Gyula, Kaffka Péter, Kertész K. Róbert). A telep részletes bemutatását lásd a *Tér és Formában* (Bierbauer 1931).

⁶¹ Horányi (szerk.) 2006: 20.

⁶² Kállai 1926.

érdekesebb számunkra Háy Gyula *Tér és Formában* közölt írása.⁶³ Háy elutasította azt a könnyen kialakuló elképzelést, miszerint Kozma az egymást követő áramlatok szélkakasszerű követője lenne. Szerinte különbséget kell tenni a felszínes divatkövetők és azon érzékeny művészek között, akik képesek együtt mozogni a változásokkal, akár előre megérezni és alakítani is azokat.

Kozma írásait különösen izgalmassá teszi, hogy reflexiói együtt haladnak tervezői problémáival. Elsősorban a földszintes családi ház vagy villa érdekelték, ilyenekre is kapott megbízást. A harmincas évek közepétől azonban bérházakat is épített, s ezek kérdéseinek szintén komoly tanulmányt szentelt. Legtöbb írását a *Tér és Formában* közölte, de mellette más lapokban is szerepelt, nem is beszélve munkáinak széles körű idegen nyelvű publikációiról.

Az írásokban rögzített felfogása persze nem ad közvetlenül kulcsot gyakorlati munkásságához. Míg az előbbi széles kitekintésen, nemzetközi tájékozódáson, általánosításon és a lehetőségek feltérképezésén alapszik, addig a munkák a konkrét megbízói elvárásoknak, helyszíneknek, illetve tágabban a társadalmi és kulturális feltételeknek megfelelően valósultak meg. Kozma a gyakorlatban elsősorban kézműves háttérrel és kézműves igényekkel, az anyagok és szerkezetek alapos ismeretével, s a munkák kivitelének magas szintű megkövetelésével dolgozott. Elméleti reflexióira jelentős mértékben hatottak, időnként szinte szó szerinti egyezésben, Adolf Loos és Le Corbusier írásai, s az iparosítás, szabványosítás problémáit is a kor centrális kérdéseiként kezelte. Ugyanakkor a hosszabb időszakon át folyamatosan publikált írásai önálló minőséget képviselnek, nem csak a gyakorló építész alkalmi reflexióit jelentik. Az elemzés-értékelés szempontjait mind a ház, mind a bútorok (például a széktervezés) esetében szisztematikusan is megpróbálta kidolgozni. S a házaihoz mérhető alkotása az az összegző munka, amelyet 1941-ben Svájcban publikált *Das neue Haus* címmel.

Írásai a manifesztumjellegű, elsősorban a tervezőt foglalkoztató kérdésfelvetésektől az elemző, általánosításra törekvő megközelítés irányába tartanak. Kozmát elsősorban a villák, családi házak lakásainak belső térszervezése és berendezése foglalkoztatta. Valóban „belülről kifelé” tervezett és gondolkodott, ahogyan a modern credo mondta. A házat Loos, majd Le Corbusier, illetve a húszas évekbeli modern építészet hatására használati tárgyként fogta fel. Ahogyan egyik cikkének programszerű megfogalmazása hangzik: Házépítés és nem architektúra.⁶⁴ Ennek megfelelően elhatárolódott a stílusépítészetnek tartott, elsősorban a külső formálásra koncentráló architektúrától, s helyette a házépítés fogalmát használta, ami itt elsősorban lakásépítést jelent.

A tervezőépítész gondolkodásának középpontjában azok a modern életformából adódó, funkciókra fordítható igények álltak, amelyek számára meg kellett teremteni az optimális térbeli szervezetet. A kulcsfogalom tehát a tér, a térformálás, amelynek elsődleges építészeti eszköze az alaprajz kialakítása. Az alaprajz

⁶³ Háy 1929.

⁶⁴ Kozma 1934.

kétdimenziós eszköz, illetve ábrázolási mód, amely azonban Kozma szerint virtuálisan megszabja a tereket, s a világos elrendezés, rendeltetés folytán az épületen kívülről is leolvasható. Az alaprajzot társadalmi diagramnak nevezi, amely bár

„minden korban más és más, de egy és ugyanazon korra, magára a kor életére legjellemzőbb dokumentum. [...] Az alaprajz vízszintes projekciója mellett a szerkezetek vertikális diagramja viszont minden kor technikai civilizációjának tükörképe, amelynek logikus és céltudatos vonalai és síkjai szervesen épülnek ki a szociális szempontokat fixírozó alaprajz síkjából, művészi arányokban, formai kapcsolatokban. Ennek a kettős koordináta rendszernek, a szociális talajon húzódó horizontális alaprajznak és a technikai civilizáció mechanikai eredményein álló vertikális szerkezetnek a szülőtte a művész megformálásában bennünket és életünket híven vissza-tükröző, legfontosabb szerszámunk: a ház.”⁶⁵

Az idézetben kétszer is szereplő szociális jelző tehát tág értelemben a kor életmódjával való összefüggést, a kor jellegének és követelményeinek megfelelő tervezést jelenti. Azt az általánosítható igényszintet és modellt, amely a társadalmi csoportoknak, épülettípusoknak, elhelyezkedésnek megfelelően egyéni variációkban fogalmazható meg. Bár az optimumot nyilván a polgári lakás – a villa – differenciáltsága jelenti, ez változó formában más rétegekre, illetve épülettípusokra is vonatkoztatható, így a bérházak lakásaira is.

„Akármilyen kicsi is a ház – írja –, a mai ember számára kényelemben, technikai berendezésben, koncentrálna adja a szállodát, az éttermet, a kávéházat, a fürdőt, a könyvtárat, a koncerttermet. Mint a bő ruha (nem a testre, de az életkörülményekre szabva) vonatkozásaiban egészen emberi – a legemberibb szerszám, maga az organizált élet.”⁶⁶

Nyilvánvalóan elsősorban a külföldi példák és irodalom hatására, megfogalmazza a társadalmi kiegyenlítődés tendenciáját:

„Gyakran a megoldásban az egyes osztályok lakásigényei között alig látunk ma már éles különbséget, már a munkáslakások is kapnak külön fürdőszobát, jól szellőztetett hálószobákat, [...] ma az a törekvés, hogy azért a bizonyos heti 10-12 márkáért minél tökéletesebb legyen a munkás »minimállakása.«”⁶⁷

E sokféle igény és funkció térbeli elhelyezése a helyiségek számának növekedését hozta magával, és kapcsolataik egybeszervezésének feladatát róttá az építészre. Kozma felfogásában a lakás dinamikus organizmusnak felel meg, ahol az egyes funkciók és helyiségek szoros kapcsolatban állnak egymással, és sokféle

⁶⁵ Kozma 1934: 256.

⁶⁶ Kozma 1934: 252.

⁶⁷ Kozma 1931: 375.

használhatóságuk megfelel a dinamikus életforma igényeinek. Analízisében az alapvető funkcióknak és működésmodnak megfelelően különböző helyiségcsoportokat különböztetett meg. A ház dinamikáját az adja, hogy a funkciók nem statikusan vannak egymás mellé helyezve, hanem az élő használat koreográfiájából következnek. Ennek jegyében beszél a ház organizmusáról, illetve a házról mint „életszenárióról”.⁶⁸

Az általa megkülönböztetett csoportozatok egymás mellé rendelten jelennek meg. Ilyen értelemben beszél a mellékhelyiségek átértékeléséről, megnövekedett szerepéről. A testi funkciókat kiszolgáló, a higiéniét biztosító helyiségek a modern élet elengedhetetlen kellékei. Bár külön tanulmányban foglalkozott a kislakások minimálhelyiségeivel (konyhák, fürdőszobák, személyzeti szobák, lakóhálószobák és garzonlakások), figyelmét környezete és megbízásai folytán is a tágasabb polgári lakások, s ezen belül főként a kertes családi ház problémája kötötte le. Az indoklást és igazolást egy, a modern házról szóló, számára különösen fontosnak bizonyuló könyvből merítette: „Úgy látszik, a sok kipróbálatlan anyagot és szerkezetet egy ilyen lezárt kisebb területű egységes feladaton jobban lehet megfigyelni és a nagy társadalmi feladatok számára kísérletül felhasználni.”⁶⁹ A lakáson belül pedig a központi szerepű nappali szoba kapta nála a legnagyobb figyelmet.

Kozma a terek kialakítását és berendezését együtt kezelte. Az új típusú lakás, a kislakás felvetette a berendezés és a tárgykultúra újragondolásának szükségességét is, ami a nemzetközi modern építészet különböző irányainak és képviselőinek szintén sajátja volt. A *Tér és Forma* szerkesztői is korán felismerték e terület jelentőségét, s meg is fogalmazták azt a célkitűzést, hogy a folyóirat kiemelten és rendszeresen foglalkozzon a belsőépítészet, lakberendezés és bútortervezés kérdéseivel. Kozma az 1929-es és 1930-as évfolyamban főmunkatársként szerepelt, és egy olyan ízlésnevelő-felvilágosító rovatot vezetett, amelyben szembeállította egymással a meghaladottnak ítélt és a modern berendezkedést és bútorokat. Ezekben a rövid, nemegyszer csípős írásokban Adolf Loos korai írásainak hatása tükröződik.⁷⁰

Kozma közeli barátja, munka- és harcostársa volt az iparművészeti iskola tanára, Kaesz Gyula, aki maga is tervező volt. Nagyszámú belsőépítészeti munkát és bútortervet publikált, néhány építészeti terv mellett. Mint tanár és nevelő, ő is nagy súlyt fektetett a felvilágosításra, s persze a szakmai nevelésre. A 30-as évek közepén a *Tér és Forma* kiadójával egy önálló lapot is indított *A Bútor* címmel, amely megjelenésben, tipográfiában a *Tér és Formát* követte, sőt időnként teljes cikkeket, ismertetéseket is átvett belőle, ily módon tehát a *Tér és Forma* leágazásá-

⁶⁸ *A ház és lakás mint életszenárium* címet viseli egyik fontos, kéziratban maradt tanulmánya. A hagyatéék egyik, jelentős részben írásos részét a Magyar Építészeti Múzeum őrzi.

⁶⁹ Kozma 1937: 337.

⁷⁰ Loos volt az, aki az 1898-as bécsi iparművészeti kiállítás tudósítójaként új műfajt teremtett a használati tárgyak elemzésével. Az 1930-as évek elején tanítványai összegyűjtötték és két kötetben megjelentették ezeket az írásokat, amelyek nyilván nem kerültek el Kozma figyelmét – erről a Loos-írásokból vett idézetek későbbi publikációi is tanúskodnak. Az éles szembeállítás egyébként is elterjedt volt a 20-as évek nemzetközi irodalmában – ebből a szempontból különösen Adolf Behne írásait kell kiemelni, de mint láttuk, a stuttgarti kiállítás szervezői is éltek ezzel az eszközzel.

nak tekinthető. A folyóirat 1938-ig működött, s elsősorban a kézműves-tervezői szakma megszervezésére, színvonalának emelésére törekedett. Ennek érdekében például rendkívül alacsonyan tartották az előfizetési díjat, hogy a mesteremberek is hozzáférjenek. Miként a *Tér és Forma*, *A Bútor* is helyet adott a szakmai hirdetéseknek, sőt egyenesen támogatta azokat. Kozma e lapnak is fontos szerzője volt, itt is komoly tanulmányai jelentek meg, amelyek a bútortervezés és tárgykultúra oldaláról mintegy kiegészítették a *Tér és Formában* megjelent írásokat.

Kozma kiindulását a tér többértékűsége, rugalmas használhatósága, illetve a térben való szabad mozgás jelentette – tehát dinamikus életformában gondolkodott. A modern szerkezetek, a nagy felnyithatóság, illetve a villanyvilágítás és a központi fűtés eredményeképp a terek kialakítása és berendezése megszabadult egy sor korábbi kötöttségtől. Így például felszabadult a szoba közepe, a bútorok a falak mellett különféle csoportosításban voltak elhelyezhetőek. Miként Molnár Farkasnál, nála is két bútorcsoport kapott kiemelt figyelmet. Az egyik a tárolók, vagyis a különböző szekrények csoportja, a másik a különböző ülőalkalmatosságoké. Kozma a korszak modern építészeti irányvonalának megfelelően a nagy szekrényeket lehetőleg külön helyiségben helyezte el. A lakószobába csak alacsonyabb, a falak mellé állítható, variábilis, modulszerűen szétszerelhető, újra összerakható szekrényeket helyezett el. Az úgynevezett Kozma-barokk bútorokhoz képest a modernista korszakéi egyszerűek, kevés díszítő elemet tartalmaznak, ám – ahogy ezt Horányi Éva részletesen elemzi – mintegy ezt ellensúlyozandó, belső kiképzésük, funkcionális-szerkezeti rafinériájuk a kihúzható, eltolható fiókokkal, rekeszekkel annál gazdagabb.⁷¹ A mindennapokban mozdulatlanak tekintett bútorok mellett a mobíliák, vagyis a kisasztalok, székek és fotelek változatos elhelyezést és használatot tettek lehetővé. A lakáson belül egyébként is súlyponti szerepet betöltő, alapterületére nézve a többi helyiségnél jóval nagyobb lakószobát Kozma alkalmasint tovább növelte a terek egybenyitásával. Így tett például a Berkenye utcai Magyar-villában, amelyet a *Tér és Formában* és *A Bútorban* egyaránt bemutatott. A lakószobát és a hálószobát a fal teljes magasságában többféleképpen is nyitható-zárható ajtóval kapcsolta egybe.

A lakószobákat másrészt általában egybenyitotta a külső térrel, a kerttel és tágabban a tájjal. Ez vagy közvetlen kertkapcsolat révén valósult meg a földszint esetében, vagy a nappalival egybenyitható nagy terasszal az emeleten. Ez egyszerre jelentett fizikai kapcsolatot, érintkezést a levegővel, napfényvel, illetve a tájjal mint tágabb, távolabbi perspektívával, horizonttal. E kapcsolatoknak külön tanulmányt is szentelt a rövid életű *Perspektíva* című építészeti-művészeti folyóiratban.⁷²

A harmincas éveken végighúzódó nagy tanulmányok végül az új házzal és példáival foglalkozó könyvében összegződtek.⁷³ A könyv megírására a felgyűlt tapasztalatok és írások mellett a kényszerű tétlenség is ösztönözhetette. Zsidó

⁷¹ Horányi 2006: 108.

⁷² Kozma 1935.

⁷³ Kozma 1978. Könyve német nyelven, Svájcban jelent meg, első és eddig egyetlen magyar kiadására 1978-ban került sor.

származású építészként a 30-as évek végétől nem jutott megbízásokhoz. A könyvet egy rövid történelmi áttekintés vezeti be, amelyben Kozma a házépítésre koncentrálna felvázolta a modern építészeti kifejlődését. A 19. század közepétől három korszakot különböztetett meg – a historizmust, a 20-as évek technikai kísérletező és a saját, humanizáltnak nevezett időszakát. Szisztematikusan foglalkozott az alaprajz mint szervező elem, a házforma (mint tömegalakítás és típusválasztás), illetve a térforma (a belső kialakítás) kérdéseivel, s ez alapján rögzítette azt a kiterjedt, negyven pontban összegzett szempontrendszert, amelyre támaszkodva aztán saját megépült épületeit és terveit példaként használva, típusokba rendezve mutatta be a korszerű ház és lakás különböző változatait.⁷⁴ Minden példa esetében megadta a tényleges vagy lehetséges, elképzelt felhasználót. Impozáns munkája,⁷⁵ mint egy korszak záróakkordja, párhuzamba állítható azzal a svájci könyvvel, melyet Le Corbusier egykori munkatársa, Alfred Roth szerkesztett, és amely *Az új építészet* címet viseli.⁷⁶ Ebben Roth tárgyilagosan, jól kidolgozott elemző-értékelő szempontok alapján mutatott be húsz kiválasztott nemzetközi projektet. A két könyv a modern építészeti kialakult és konszolidált elvek és gyakorlatok együtteseként ábrázolja. A II. világháború utáni időszak modern építésze ezt az örökséget vitte tovább – új kihívások, lehetőségek és korlátok között.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benjamin, Walter 1980: Tapasztalat és szegénység. In: Benjamin, Walter: *Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*. Magyar Helikon, Budapest, 735–743.
- Bierbauer Virgil 1925: Le Corbusier: Vers une architecture c. könyvéről. *Magyar Művészet* (1.) 9–10. 597–599. <http://www.mke.hu/intranet/mamuv/01/page/mm01-c597.htm> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 14.
- Bierbauer Virgil 1927: Egy építész németországi utazása. *Magyar Művészet* (3.) 10. 637–659. <http://www.mke.hu/intranet/mamuv/03/page/mm03-637.htm> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 14.
- Bierbauer Virgil 1928a: *Nyugat-európai építészeti tapasztalatok*. Különlenyomat a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyének havi füzeté 1928. évi 1–2. számából.
- Bierbauer Virgil 1928b: A magyar építőművészet jelen állapota: modern irányú fejlődésének szükségessége és akadályai. *A Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye* (62.)

⁷⁴ A kis ház (huszonkét példa), a földszintes ház (tizenhárom példa), az emeletes ház (húsz példa), összesen ötvenöt példa, illetve terv. Az összegzés Major Máté utószavában olvasható, lásd Kozma 1978: 164.

⁷⁵ A *Das Werk* című svájci folyóirat recenzense elragadtatással beszélt a könyv elemző fejezeteiről, némileg egyhangúnak tartotta azonban a saját példákra korlátozódást. Szerinte egy jó nemzetközi válogatás jobban demonstrálhatta volna a szerző gondolatait (L. S. 1942).

⁷⁶ Roth 1940.

- 49–50. <http://dokutar.omikk.bme.hu/collections/mee/fajlok/1928-317-329.pdf> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 14.
- Bierbauer Virgil 1928c: Kislakásépítés a háború utáni Európában. *Tér és Forma* (1.) 2. 48–66.
- Bierbauer Virgil (Dr. B. V.) 1931: A Pasaréti úti kislakásos telep. *Tér és Forma* (4.) 10. 305–316.
- Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hgg.): 2001: *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. 2 Bände. Häusser, Darmstadt.
- Bourgeois, Viktor et al. 1930: *Die Wohnung für Existenzminimum. Internationale Kongresse für Neues Bauen und Städtisches Hochbauamt Frankfurt am Main*. Englert & Schlosser, Frankfurt.
- Die Form 1927a: [tematikus száma a stuttgarti Weissenhofsiedlung kísérleti telepről]. *Die Form: Zeitschrift für gestaltende Arbeit* (2.) 9. <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/form1927/0267?sid=fcbfd7aad89e1e3effd71149db6ea198> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 15.
- Die Form 1927b: [tematikus száma a stuttgarti Weissenhofsiedlung kísérleti telepről]. *Die Form: Zeitschrift für gestaltende Arbeit* (2.) 10. <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/form1927/0307?sid=fcbfd7aad89e1e3effd71149db6ea198> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 15.
- Ferkai András 2011: *Molnár Farkas*. Terc Kiadó, Budapest.
- Forgó Pál 1928: *Új építészet. Fejezetek a házépítés korszerű újjáalkotásának köréből*. Vállalkozók Lapja, Budapest.
- Forty, Adrian 1986: The Home. In: Forty, Adrian: *The Objects of Desire. Design and Society since 1750*. Thames and Hudson, London, 94–119.
- Gábor Eszter 1972: *A CIAM magyar csoportja (1928–1938)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gropius, Walter (Hgg.) 1927: *Internationale Architektur*. Albert Langen, München. http://bibliothequekandinsky.centrepompidou.fr/images/bk/RLPF723/M5050_X0031_LIV_RLPF0723.pdf – utolsó letöltés: 2014. augusztus 25.
- Háy Gyula 1929: Kozma Lajos, ahogy ma látjuk. *Tér és Forma* (2.) 7. 278–287.
- Horányi Éva (szerk.) 2006: *Kozma Lajos modern épületei*. Terc Kiadó, Budapest.
- Junghanns, Kurt 1982: *Der Deutsche Werkbund. Sein erstes Jahrzehnt*. Henschelverlag, Berlin.
- Kähler, Gert 2000: Nicht nur Neues Bauen. In: Kähler, Gert (Hg.): *Geschichte des Wohnens*. Band 5. 1918–1945. *Reform, Reaktion, Zerstörung*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 303–451.
- Kállai Ernő 1926: Kozma Lajos. *Nyugat* 6. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00391/12089.htm> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 15.
- Kállai Ernő 1928a: Bauhauspedagógia, Bauhaus építészet. *Tér és Forma*. (1.) 8. 317–322.
- Kállai Ernő 1928b: Hátrább az agarakkal vagy nem azért élünk, hogy lakjunk. *Korunk* (11.) 753–761. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00228/korunk_EPA00458_1928_011_4686.html – utolsó letöltés: 2014. augusztus 15.

- Kirsch, Karin 1994: Die Weissenhofsiedlung. Ein internationales Manifest. In: Lampugnani, V. M. – Schneider, R. (Hgg.): *Expressionismus und Neue Sachlichkeit*. Gert Hatje Verlag, Stuttgart, 205–224.
- Kozma Lajos 1931: Új szükséglet + új szerkezet = új forma. *Tér és Forma* (4.) 11–12. 371–378.
- Kozma Lajos 1934: Házépítés és nem architektúra. *Tér és Forma* (7.) 9. 252–257.
- Kozma Lajos 1935: A lakókert térproblémája (ahogy egy építész látja). *Perspektíva* (1.) 2. 21–29.
- Kozma Lajos 1937: A modern családi ház. *Tér és Forma* (10.) 11. 335–343.
- Kozma Lajos 1978 [1941]: *Az új ház*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Lakatos Mária (szerk): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 179–221.
- Le Corbusier 1928: Wie wohnt man in meinen Stuttgarter Häusern? *Das Neue Frankfurt* (2.) 1. 13–15. http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/neue_frankfurt1928/0019?sid=6727d061969dd08a759280ef7c292a7b – utolsó letöltés: 2014. augusztus 15.
- Le Corbusier 1981: *Új építészeti felé*. Corvina, Budapest.
- Loos, Adolf 2004: *Válogatott írások*. Terc Kiadó, Budapest.
- L. S. 1942: Das neue Haus. *Das Werk* (29.) 1. 21. <http://retro.seals.ch/digbib/view?pid=wbw-002:1942:29::51> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 16.
- Mallgrave, Harry Francis 2005: *Modern Architectural Theory. A Historical Survey, 1673–1968*. Cambridge University Press, New York.
- Michel, Wilhelm 1927: Die Weissen-Hof-Siedlung-Stuttgart. Erwägungen zur Werkbund-Ausstellung 1927. *Innendekoration* (38.) 12. 461–470. <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/innendekoration1927/0461?sid=775283bf46f7df06e94f5bf879132979> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 15.
- Mies van der Rohe, Ludwig et al. 1927: *Bau und Wohnung: die Bauten der Weissenhofsiedlung in Stuttgart errichtet 1927 nach Vorschlägen des Deutschen Werkbundes im Auftrag der Stadt Stuttgart und im rahmen der Werkbundausstellung »Die Wohnung«*. Wedekind Verlag, Stuttgart.
- Molnár Farkas 1924: Új lakástípusok. *Magyarság* (10.) 26. 2.
- Molnár Farkas 1928a: A lakásépítés racionalizálása. Bauhaus-telep Dessau-Törten. *Tér és Forma* (1.) 3. 99–102.
- Molnár Farkas 1928b: A racionális építkezésről. *Tér és Forma* (1.) 5. 198–199.
- Molnár Farkas 1930: Egy építész lakása. *Tér és Forma* (3.) 3. 143–147.
- Muthesius, Hermann 1902: *Stilarchitektur und Baukunst*. <http://www.tu-cottbus.de/theoriederarchitektur/Archiv/> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 15.
- Muthesius, Hermann 1904: *Das englische Haus*. Band 1. *Entwicklung*. Ernst Wasmuth Verlag, Berlin. http://goobipr2.uni-weimar.de/viewer/image/PPN636123820/1/LOG_0003/ – utolsó letöltés: 2014. augusztus 18.
- Muthesius, Stefan 1974: *Das englische Vorbild. Eine Studie zu den deutschen Reformbewegungen in Architektur, Wohnbau und Kunstgewerbe im späteren 19. Jahrhundert*. Prestel-Verlag, München.
- Németh Regina 2013: Az életreform-mozgalmak eszmei háttere és civilizációkritikai szerepe. *Jog, állam, politika* (5.) 3. 81–109.
- Platz, Gustav Adolf 1933: *Wohnräume der Gegenwart*. Propyläen Verlag, Berlin.

- Reulecke, Jürgen 1997: Die Mobilisierung der »Kräfte und Kapitale«. Der Wandel der Lebensverhältnisse im Gefolge der Industrialisierung und Verstädterung. In: Reulecke, J. (Hg.): *Geschichte des Wohnens*. Band 3. 1800–1918. *Das bürgerliche Zeitalter*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 15–143.
- Rasch, Heinz – Rasch, Bodo (Hgg.) 1927: *Wie bauen. Bau und Einrichtung der Werkbundsiedlung am Weissenhof in Stuttgart*. Wedekind Verlag, Stuttgart.
- Riezler, Walter 1927: »Die Wohnung«. *Die Form* (2.) 9. 258–266. <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/form1927/0268?sid=ce0db5fff66870eefb846ccdd9bbfe1a> – utolsó letöltés: 2014. augusztus 15.
- Roth, Alfred 1940: *Die neue Architektur*. Dr. H. Girsberger, Zürich.
- Rowe, Peter G. 1993: *Modernity and Housing*. The MIT Press, Cambridge (MA).
- Sármány-Parsons Ilona 1992: Villa és családi ház. In: Hanák Péter (összeáll., bev.) – Visi Lakatos Mária (szerk.): *Polgári lakáskultúra a századfordulón*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 10.) MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 179–223.
- Sennett, Richard 1998: *A közéleti ember bukása*. Helikon, Budapest.
- Umbrai Laura 2008: *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870–1948*. Napvilág Kiadó, Budapest.